

ՀԱՅ ԳՐԵՐԻ 1500 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ

պատասխան Լէօի բաց նամակին

1.

Լէօն աւետարանի այրու դերն է կատարում, ինձ վիճակուել է անիրաւ դատաւորինը: Դեռ հերու ինձ խընդրեց նամակով, և ես խոստացայ, նորից և նորից յիշեցրեց, բայց մինչև այժմ էլ խոստումս չկարողացայ կատարել: Այժմ բաց նամակով է ինձ դիմում («Հորիզոն» № 92) և ես ստիպուած եմ գրիչ առնել ձեռքս, անյարմար դիրքով մօտենալ սեղանին և չնայած ոտքերիս բողբոխ, որ դրելուց ուռչում են և սրտիս մեծ նեղութիւն պատճառում, պարտաւորում եմ բացատրութիւններ տալ, թէ ինչու տարիներ առաջ, 1896 թուին մեր այժմեան գործածած, Հայ այբուբենի վերջնական կարգաւորումը Մեսրոպի ձեռքով դնում եմ «յամենայն դէպս 412 թուականից ոչ առաջ»:

Օրաթերթի մէջ գիտական խնդիրների մասին խօսելը ինձ փոքր ինչ վախեցնում է: Կարելի է ձանձրոյթ պատճառել համաշխարհային հարցեր վճռող և հոյակապ ընդհանրացումներով մտադրադ մտաւորականներին, կամ ընթերցող մեծամասնութեանը դիւրահաս և մատչելի դառնալու ցանկութեամբ՝ շատ հաւանական է, որ կմոռացուն կամ գիտմամբ բաց կթողնուն այնպիսի կէտեր, որոնք անհրաժեշտ էին և ուրիշներին համոզելու համար այն բանին, որին ինքդ համոզուած ես: Ինչ և իցէ, Հպատակում եմ, զգուշացնելով սակայն, որ այս տողերիս պիտի նայել, ոչ իբրև գրական մշակուած աշխատութեան, այլ իբրև թուրքիկ, միայն շատ կարևորը և անհրաժեշտը պարունակող, կարճ ակնարկների վրայ:

2.

Դրի գիւտի տարեթիւը որոշելու համար մեր միակ հեղինակաւոր աղբիւրը Կորիւնն է իբրեւ ժամանակակից։ Այդ հաշուի միակ յենակէտը՝ Սահակի և Մեսրոպի մահուան թուականներն են։ Այս մասին շատ է գրուած և աւելորդ է այստեղ կրկնութեանց մէջ ընկնել։ Այս խնդրով վերջին զբաղուողը Նորայր Բիւզանդացին է, «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», Տփղիս 1900, էջ 386—390։ Ամբողջ մի գլուխ՝ «Ստոյգ թուականք մահուան Սրբոյն Սահակայ և Սրբոյն Մաշտոցի» վերնագրով նուիրուած է այս թուականների ճշգրտուն, մէջ են բերուած զանազան հեղինակների կարծիքներ՝ Չամչեանինը, Գաթըրճեանինը, Ալիշանինը և ինչ Ուսումնասիրութեան հիմնակէտը, որի վրայ կառուցուած է ամբողջ շինուածքը հետեւեալ տողերն են. «Յադկերտ Երկրորդ գահակալեց ի 4 Աւգոստոսի 438 տարւոյն, ըստ նորագոյն և ստուգագոյն հաշուոյ Թ. Նէօլտէքէի (Th. Nöldeke).—տես Ստեփանոս Ասողիկ, տպ. Պետերբուրգի. 1885, երես 358.—որով իւր թագաւորութեան առաջին ամիս է 438 Աւգոստոս—439 Աւգոստոս. հետեւաբար Սրբոյն Սահակայ վախճանին օրն՝ 7 Սեպտեմբեր (=30 Նաւասարդի) 438, իսկ Սրբոյն Մաշտոցի՝ 17 Փետրուար (13—Մեհեկանի) 439»։ Բայց այս բոլորը տարօրինակ թիւրիմացութիւն է։ Ես չգիտեմ յարգելի հայկաբանը կարգում է գերմաներէն թէ ոչ, ապա թէ ոչ խորհուրդ կտայի գիմել իսկական Նեօլդըիէին (Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der Arabischen Chronik des Tabari և այլն. Leyden, 1879, էջ 435 և այլն), որտեղ կգտնէր Ս. Մալխասեանի Ասողիկի հրատարակութեան վերջում մէջ բերուած Սասանեան թագաւորների ցանկի գործածութեան եղանակը։

*) Տես Բիւզանդացուց շատ առաջ նոյն հետեւանքին հասած պ. Իսահակ Յարութիւնեան՝ «Հայոց գիրը» 1892, Թիֆլիզ, մի օգտակար հաւաքագրական աշխատութիւն, որտեղ ընթերցողը կգտնէ շատ աղբիւրներից կազմած մի ժողովածու։

Այդ ինչպիսի խելօք և քննադատներին նեղութիւն չպատճառող թագաւորներ են, որ Արտաշիւր Ա-ից սկսած «զահակալում» են» (ինչպէս Բիւզանդացին է ասում) խումբ խումբ վերից վար, ասանց ընդհատման այսպէս՝ սեպտեմբերի 26-ին, 22-ին, 14-ին, 13-ին 9-ին 7-ին, 5-ին Երկրորդ խումբը օգոստոսի՝ 19, 18, 16, 14, 8, 4-ին (մեր Յազկերտ Երկրորդը) Երրորդ խումբը յուլիսի 30 23, 22, 20 և այլն, վերջին խումբը յունիսին, նոյն կարգով 30-ից դէպի յետ մինչև յունիսի 16-ը, որտեղ և վերջանում է Սաւանեանների ցանկը:

Փոքր ինչ աւելի ծանօթութիւն պարսկական իրականութեան՝ պիտի համոզէր յարգելի նորայրին, որ այս կահոնաւոր թուերի շարքը չէ կարող գահակալութեան օրեր ցոյց տալ, այլ դրանք բոլորովին նման մեր շարժական տոմարին՝ նաւասարդի օրերն են. Պարսկաստանում, ինչպէս և ուրիշ մի քանի տեղ, սովորութիւն ունէին թագաւորի առաջին տարին հաշուել նաւասարդի 1-ից, թէև թագաւորը ոչ թէ այդ առաջին ամսում, այլ տարուայ վերջին ամսում գահակալած լինէր: Այդ հաշիւը այսպէս ասած, «պաշտօնական» ձև էր և չէր համապատասխանում իսկական իրողութեան: Եւ իսկապէս՝ նեօլոքիէն և նրանից առնելով Մալխասեանը դնում են՝ բացի նաւասարդի 1-ը ցոյց տուող սիւնեակից՝ նորից երկու ուրիշ սիւնեակ «ստոյգ սկիզբն թագաւորութեան», «ստոյգ վախճան թագաւորութեան» տիտղոսով: Ահա այդ սիւնեակներում պիտի որոնէր և նորայրը մեզ հետաքրքրող Յազկերտ Երկրորդի գահակալութեան տարին: Բայց այդ ստոյգ գահակալութեան տարին (Wirklicher Regierungsantritt ցոյց տուող սիւնեակը դատարկ է մինչև վեցերորդ դար, մինչև Խոսրով Ա. Անաշքուան, ինչպէս կարող է նորայրը հաւաստիանալ իրեն մատչելի Ասողիկի յաւելումից, եւ պատճառը պարզ է, որովհետև նեօլոքիէն չէ ունեցել «ստոյգ» թուականներ: Ուրեմն և հիմնովին պիտի հերքուած համարել նորայրի հաւաստածը, թէ «Յազկերտ գահակալեց ի 4 աւգոստոսի 438 և այլն»: Կործանւում է և այդ հիմքի վրայ մեծ խնամով կառուցուած շէնքը:

3.

Ուրիմն նեօլոգիկէից ունեցած թուերով խնդիրը մնում է առկախ, Յազկերտ առաջինի իսկական և ստոյգ գահակալութեան ոչ միայն օրը այլ և տարին անորոշ: Այդ կարող է պատահած լինել և 438-ին և 439-ին: Սահակի մահուան օրը (30 նաւասարդի, առաջին տարի Յազկերտ Երկրորդի) ճշտիւ որոշելու համար բարեբախտաբար Հայ մատենագրութեան մէջ ունինք և մի ուրիշ տուեալ, այն է օրուայ «պատկերը» այսինքն ինչ օր լինելու: Այդ աղբիւրն է «Պատմութիւն վասն սրբոյն Սահակայ Հայրապետին և Մեօրոմբայ վարդապետին», Սոփերք, Բ: Անշուշտ այդ գրութիւնը շատ հին չէ. յամենայն դէպս յետոյ գրուած Խորենացու պատմութիւնից, որից և օգտուում է: Ունեցել է և մեզ անձանօթ աղբիւններ: Այս գրութեան մէջ պահուած է Սահակի մահուան օրը՝ Հինգշաբթի, «[Ս. Սահակ] առ Քրիստոս վերափոխի ի նաւասարդի յերեսունն յաւուր հինգշաբաթումը. որ և զծնունդ սրբոյն ի նմին աւուր ասեն եղեալ»: Ով հասկանում է պատմական թուերի գործածութեան շատ բարդ մանրազննին ուշադրութեան կարօտ հաշիւները՝ նա միայն կարող է ըմբռնել այսպիսի ըստ երևութին չնչին տուեալի կարևորութիւնը: Միմիայն այս «հինգշաբթին» մեզ հնարաւորութիւն է տալիս ճշգիւ որոշելու Սահակի մահուան բուն տարին: Եւ այդ արդէն վաղուց կատարուած է: Տես Dulaurier, Recherches sur la Chronologie Arménienne, էջ 134, Ժանօթ. 40.

Սահակի մահուան թուականն է 439, 7 սեպտեմբերի, հինգշաբթի, իսկ Մաշտոցինը՝ 440, 17 փետրուարի, շաբաթ:

Այս ճիշդ թուերը խախտելու ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ: Այս թուերն են գործածում բոլոր տոմարագէտ գրողները, Ալիշան և ուրիշներ: Այս հաշիւը համաձայն է և նեօլոգիկէի վարպետ, հմտալից ուսումնասիրութեանը, որ Յազկերտի առաջին տարին դնում է 438/59 թուին, այսինքն Յազկերտի գահակալութեան օրը պիտի որոնել 438 և 439

Թուականների մէջ (տ. Tabari 422 էջ և հետ.) հարկաւ պայմանով, որ նեօլոգիէին գլխի վայր չբացատրենք.

Ապահովութեան համար վերստուգենք Դիւլորիէի դեռ 1859 թուին, կատարած հաշիւը. Չնայելով որ Դիւլորիէն Յաղկերտի առաջին տարին դնում է փոքր ինչ ուշ. 439—440, աչքի առաջ ունի և Խորենացու ընթերցուածը (փոխանակ «առաջինի»՝ «երկրորդ» տարի Յաղկերտի և 440—441 թուականները), այսու ամենայնիւ ուղիղ հետևանք է ստանում, միմիայն շնորհիւ օրոսան (հինգշաբթի)։ 436-ից, մինչև 439 inclusivement՝ հայ նաւասարդի 1-ը ընկնում է օգոստոսի 9-ին։ Ուրեմն և Սահակի ծննդեան օրը—նաւասարդ 30 այդ չորս տարիների որո՞ւմ և պատահէր՝ պիտի ընկնէր սեպտեմբերի 7-ին (23 օր օգոստոսից և 7 օր սեպտեմբերից=30)։ Նեօլոգիէի հմուտ հաշուից ապահով ենք, որ Յաղկերտի գահակալութեան առաջին օրը կամ 438-ին է կամ 439-ին. Մնում է մեզ քննել, թէ ո՞ր տարում սեպտեմբերի 7-ը ընկնում է հինգշաբթի։ 436-ին սեպտեմ. 7-ը ընկնում է երկուշաբթի, 437-ին երեքշաբթի, 438-ին՝ չորեքշաբթի, 439-ին՝ հինգշաբթի, 440-ին (նահանջի պատճառով)՝ շաբաթ, 441-ին կիրակի և այլն և այլն. կամ աւելի ճիշտ՝ 440-ին հայ ամիսը նորից մի օր յետ է ընկնում և նաւասարդի 30-ը գալիս է սեպտ. 6-ին. իսկ սեպտ. 6-ը 440-ին ընկնում է՝ ուրբաթ, 441-ին շաբաթ 442-ին կիրակի և այլն. Ուրեմն ոչ մի հինգշաբթի այս և այն կողմը, բացի 439-ից, որ մեր գործին գար. Ուրեմն Սոփերքում պահուած «Հինգշաբթին» պատահական բան չէ, բղխում է վաւերական հին աղբիւրից և լիովին արդարանում է նեօլոգիէի բոլորովին ուրիշ աղբիւրներից (Ագաթիաս, ասորի եղիա, Յակոբ Եգիպացի և այլն) հանած եղբակացութեամբ։

4.

Կորիւնից հաստատ գիտենք, որ գրի գիւտից մինչև Մաշտոցի մահուան օրը անցել էր 35 տարի։

Գործադրելով տառացի այս հաշիւը՝ գրի գիւտը տեղի

է ունեցել 405 թուին մեհեկանի 13-ին, որ համապատասխանում է տարուայ 193-դ օրուանը: Այդ տարում նաւասարդի 1-ը ընկնում է օգոստոսի 17-ին, ուրեմն, ամեն մէկը կարող է հաշուել և գտնել, որ մեհեկանի 13-ը՝ փետրուարի 25-ին է. և իսկապէս գրի գիւտի և Մաշտոցի մահուան միջև 8 ամիողջ քառամեակ կայ, ուստի և մահուան փետրուարի 17-ը պիտի գրի գիւտի տարում լինէր՝ փետր. 25 ($17 + 8 = 25$).

Ուրեմն նիւթը հաշուեյարդարումից ստացուած գրի գիւտի թուականն է 405 փետր. 25:

Հարկաւ ստիեստութիւն կլինէր պնդել, որ ճիշդ այս օրն է կատարուած գրի գիւտը. կամ այլ խօսքով՝ Մաշտոցը գրի գիւտից մինչև մահուան օրը ապրել է ուղիղ 35 տարի, ոչ աւել և ոչ պակաս: Կորիւնի օրով էլ մարդիկ հարկաւ մեզ նման կլոր թուերով էին խօսում և այդ 35 թուից ամբողջ ամիսներ, նաև թերեւս կէս տարուց աւել, այս կամ այն կողմը պիտի թերուել իրական ուղիղը գտնելու համար:

Բայց հաշուեյարդարումից ստացուած թիւը կարեւոր է նրանով, որ հնարաւորութիւն է տալիս նուազագոյնը ընտրել անթուսափելի սխալներից և այսպիսի, ինչպէս Նեօլ-դըկէն է անուանում — *Rechnungsmässig* — թուերով է կազմուած Սասանեան թագաւորների ցանկը: Սրանից 10 տարի առաջ, երբ Ս. Մալխասեանի գեղեցիկ նախաձեռնութեամբ գրի գիւտի յօրեւեանի առթիւ ձեռնարկեցինք Պատմագրերի նոր հրատարակութեան 2-երի բաղդատութեամբ, ես նոյն այս կարծիքիս էի, բայց ոչ մի առարկութիւն չհանեցի 404 ընդունուած թուականի դէմ, համարելով իմ կողմից այդպիսի վարձուքը անտեղի և գործ խանգարող: 404-ը կամ ինչպէս ուրիշներն են հաշուում 406-ը մօտաւորապէս ճիշտ են և իրականից ոչ շատ հեռու, թէև ոչ «կանոնական» թիւ: *

* Ծան. բոլորովին մի կողմն եմ թողել, այս յօդուածը գրելիս, վերջերս Ամս. Հանդիսում տպուող յայտնի կրիտիկոս Մարկուարտի գրութիւնը. «Պատմ. հայ. նշանագրերու և վարուց

5.

Այժմ գալիս ենք խնդրի գլխաւոր հանգոյցին: Գրի գիւտի պատմութիւնը տեւական գործողութիւն է: Ի՞նչ մոմենտն էին համարում նախնիք, յատկապէս հինգերորդ դարում, այդ գործողութեան սկիզբը. որից և հաշոււմ էին այդ գիւտի տարիները: Կորիւնը շատ պարզ ասում է «Եւ դպրութեանն Հայոց յութերորդ ամէ Յաղկերտի [Առաջնոյ] առեալ սկիզբն» որից և հաշոււմ է Մաշտոցի վերջին գործնէութեան 35 տարիները: Յաղկերտ Առաջինի գահակալութեան թուականը ճշդուած չէ: Պատկանեան Իւստին և ուրիշները դնում են 397-ին, ուրեմն և նրա ութերորդ տարին լրիւ համապատասխանում է մեր որոշած 405 թուականին: Նեօղդըլէն փոքր ինչ աւելի ուշ է դնում՝ 399-ի օգոստոսի 14-ին (—նաւասարդի մէկ) սկսող պարսկական տարում, այսինքն տարուայ որ և է ամսում, չունենալով գահակալութեան ստոյգ ժամանակը:

Այս թուին յարմարելու համար Բիւզանդացին Կորիւնի ութը առաջադրում է կարգաւ վեց (ը և զ տառերի շփութութիւն), որ հարկաւ շատ լաւ հնարաւոր է: Մեզ համար կարեւորն այն է, որ սկզբնակէտը, որից հաշոււմ է Կորիւն հայ դպրութեան տարիները՝ Դանիէլեան տառերի Վաղարշապատ քերուելու եւ Վրամշապուհի թագաւորու-

ս. Մաշտոցի: Այս տարուայ համարներից իմ ձեռքս են հասել միայն Յունուար և Ապրիլ համարները, իսկ Փետրուարն և Մարտը էջմիածնում ոչ ոք չէ ստացել: Մարկուարտի գրութիւնը ինձ ընդունելի հիմք չէ տալիս որ և է փոփոխութիւն մտցնելու իմ ուրուագծածի մէջ: Զգիտեմ ձկ է արտասահմանից ստացուած հայ հրատարակութիւնների գրաքննիչը: Սակայն ստիպուած եմ նրա ուշադրութիւնն հրաւիրել այն բանի վրայ, որ Ամս. Հանգիսի, որ լոկ գիտական թերթ է, համարները գրիթէ կիսով չափ կորչում են (անցեալ և այս տարի): Մինչդեռ չեն կորչում օտար լեզուներով (ֆրանս. գերմ. անգղերէն) ստացուածներից և ոչ մի համար: Ում մեղադրել և ինչով բացատրել՝ չգիտեմ: Комитетъ по дѣламъ печати հաստատութեան պարտքն է պարզիլ այս խնդիրը և վերջ դնել այս անկարգութեան:

Թեան հինգերորդ տարիներն են, այն է ինչպէս տեսանք 405-ը:

Նոյնպէս է հաշուում և Փարպեցին: Յիշելով Մաշտոցի կրօնական գործնէութիւնը՝ պատմում է թէ ինչպէս Վառաժապուհի հինգերորդ տարին գալիս է նա Սահակ կաթողիկոսի և Վառաժապուհ թագաւորի մօտ գրի հոգսը քաշելու, և երբ Հաբէլի ձեռքով ստացւում են Դանիէլեան գրերը՝ «Ուրախ լինէին, և այսպէս դիպեալ զիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց» և Սահակի օգնութեամբ կատարելագործում է և լրացնում Փարպեցին բոլորովին զանց է առնում գրել Մաշտոցի Ասորիք գնալը, այնտեղ նոր գրեր գտնելը և այլն: Այստեղ էլ մեզ համար կարևորն այն է, որ Փարպեցին էլ գրի գիւտ ասելով հասկանում է Դանիէլեան գրերի Վաղարշապատ բերուելը:

Եւ իսկապէս՝ առանց նախառեալ կարծիքի և ուշադիր հետազօտողը, ինձ թւում է, թէ անհրաժեշտօրէն պիտի գայ այդ եզրակացութեան, ինչպէս ներքևի հաշուից էլ պիտի տեսնենք: Մինչև այժմ ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել, այդ 405-ին (կամ 404) դրել են Մեսրոպեան տառերի գիւտը, այսինքն այն գլխաւոր մոմենտը, որ մեզ հետաքրքրում է գլխաւորապէս: Եւ ի հարկէ դրա գլխաւոր պատճառը մեր ձեռքն հասած բնագրերի խանգար գրութիւնն էր: Բայց 1902-ին (Արարատ, էջ 542—549) ինձ յաջողուեց վերջնականապէս դուրս ձգել Փարպեցու միջից՝ գրի գիւտին վերաբերեալ կասկածելի մի մեծ հատուած, որով խնդիրը աւելի ևս պարզուեց: Ինձ թւում է, որ այս կէտումն էլ նոյն սխալն է տեղի ունեցել, ինչ որ Հայ թուականի վերաբերութեամբ (տ. մեր հրատ. Ագաթ. յառաջաբան էջ ԾԳ.) թուականի սկզբնակէտը (552 Փրկչ. թ.) և տասնեակ տարիներ յետոյ տոմարի կազմուելն ու պաշտօնապէս ընդունուելը շփոթուել են և ամբողջ մեր պատմութեան ժամանակագրութիւնը խանգարել, որ հազիւ ուրեմն վերջին տասնամեակների նորագիւտ բնագրերով և նորանոր հետազօտութեամբ հնար եղաւ ուղղել: Նոյնն է և գրի գիւտի

մասին: Այդ գործի սկիզբն է Դանիէլեան գրերի Վաղարշապատ բերուելը 405-ին, բայց Մաշտոցի ստեղծած տառերի գիտը, կամ ասենք կատարելագործութիւնը, Ասորիքում, տեղի ունեցաւ շատ աւելի ուշ: Այս խնդրին էլ մի ակնարկ ձգենք հետեւելով քայլ առ քայլ կորիւնին:

6.

Վաւաճապուհի հինգերորդ տարին, ինչպէս տեսանք 405-ին մերձաւորապէս, հարէլը թագաւորին բերեց Դանիէլի գրերը. «Իսկ արքային* հանդերձ միաբան սրբովքն Սահակաւ և Մաշթոցիւ՝ ընկալեալ զնշանագիրսն ի հարելէն, ուրախ լինէին: Ապա առեալ երանելի հոգաբարձուացն զյանկարծագիւտ խնդրելին, հայցէին ևս յարքայէ մանկունս մատաղս, որով զնշանագիրսն արծարծել մարթասցեն: Եւ յորժամ բազումք ի նոցանէ տեղեկանային՝ ապա հրաման տայր ամենայն ուրեք նովիմք կըրթել, որով և յաստիճան իսկ վարդապետութեան գեղեցիկ վարուք երանելին հասանէր: Եւ իբրև ամս երկուս՝ կարգեալ զվարդապետութիւն իւր՝ նովին նշանագրովք տանէր:»

Ուրեմն իրանց որոնածը անսպասելի կերպով գտնելով (=յանկարծագիւտ խնդրելի), մատաղ մանուկներ են ժողովում՝ գրագիտութիւն ուսուցանելու համար: Եւ երբ որ շատերն են սովորում՝ հրաման է տալիս թագաւորը ամեն տեղ նոյն գրերով ուսուցանել: Մաշտոցն էլ երկու տարի իւր վարդապետութիւնն այդ նշանագրերովն է սովորեցնում: — Իսկ իբրև ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն ողջ ածել զսիւղորայս և զկապս հայերէն լեզուին, մանաւանդ զի և նշանագիրքն իսկ յայլոց դըպրութեանց քաղեալք և յարուցեալք ղիպեցան, յետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային և նմին ելս խնդրէին ժամանակս ինչ:»

* Վկայութիւնները բերում եմ ձեռագրերի ուսումնասիրութեամբ իմ վերակազմած բնագրից: Տպագրից եղած իրական տարբերութիւնները ընդգծում եմ: Տեղ տեղ փոխում եմ և տպագրի կէտադրութիւնը:

Եւ երբ որ վերահասու եղան, որ այդ նշանագրերը անկարող են հայ լեզուի «վանկերն ու կապերը» ճիշդ արտայայտել, մանաւանդ որ այդ նշագրերը ուրիշ լեզուներինք էին քաղուած կամ առնուած, ուստի նորից հոգօի մէջ ընկան մի առ ժամանակ, և եւք էին որոնում:

Վերջապէս Վռամշապուհի...երորդ* տարին, դժբախտաբար տարեթիւը խանգարուած է, Մաշտոցը ճանապարհ է ընկնում մի խումբ աշակերտներով Ասորիք, աշխարհագրական դիրքից դատելով, անշուշտ առաջ հասնում է Ամիգ, այժմեան Դիարբեքիւր, և յետոյ՝ Եդեսիա—Ուրհա—Ուրֆա, որ շատ աւելի հեռու է: Ամիգում եպիսկոպոս էր այդ ժամանակ Ակակը, իսկ Եդեսիայում «Բաբելասը», որոնցից և Մաշտոցը լաւ ընդունելութիւն է գտնում: Այս եպիսկոպոսների անունը ամենալաւ յենման կէտն է Մաշտոցի ճանապարհորդութեան ժամանակը որոշելու համար: Դեռ Չամչեանը Խորենացու ձեռագրերից գիտէր, որ Եդեսիայի եպիսկոպոսը «Բաբելաս» է կոչուում կամ «Բաբոս»: Սէն Մարտէնն առաջարկեց կարգալ Բաբուլաս, որովհետեւ հինգերորդ դարի առաջին կիսում շատ յայտնի է Բաբուլաս եպիսկոպոսը, բայց «Բաբելաս» անունով եպիսկոպոս այդ ժամանակ Եդեսիայում չկար: Հայ գրերով և կամ Կորիւնով զբաղւողներից ոմանք ընդունում են Բաբուլաս ձևը, ոմանք ոչ, առանց սակայն դրանից հանելու պէտք եղած եզրակացութիւնը, Թէ իրօք Բաբուլաս ձևն է եղել նախապէս Կորիւնում, այդ բանին համոզեց ինձ Խորենացու ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնը, որտեղ գտնում են «ի Բաբոսէ, ի ր...ոսէ».—ի րաբո սէ և մէկում (n° 611 գ. ց.) նախապէս «ի Բաբիղոսէ» յետոյ նոյն գրչով ուղղած «ի Բաբիղոսէ»: Ուրեմն ոչ լոկ հաւանական ենթադրութիւն, այլ իբրեւ դրական փաստ պէտք է ընդունել, որ Խորենացին իւր Կորիւնում ունէր Բաբիլոս կամ սրան մօտ մի

* Գրուած է «հինգերորդ», որ անհնարին է, վերևում տեսանք, որ տարիներ առաջ արգէն Դանիէլի գրերն ստանալու ժամանակ Վռամշապուհի հինգերորդ տարին էր:

ձև և ոչ Բաբելլաս: Բաբելլաս սրբի և եպիսկոպոսի անունը շատ ընտանի էր հայ գրիչներին, իսկ Բաբելլաս կամ Բաբուլասը բոլորովին խորթ և անսովոր, մանաւանդ վերջին դարերում: Բ և Բ տառերի շփոթութիւնը շատ սովորական է, ընթերցողը թող յիշէ նոյն Խորենացուց Ղերութնոյ փոխանակ Ղերութնա ուղիղ ձևին:

Ակակիոսի և մանաւանդ Բաբուլասի կեանքը և դործերը բարեբախտաբար մեզ լաւ յայտնի են ասորական մատենագրութիւնից: Մնուած կեն-նեշրինում, ընդունեց քրիստոնէութիւն, բաժանուեց կնոջից, բոլոր կարողութիւնը բաժանեց աղքատներին և Մաշտոցի նման մտաւ վանականների կարգը: Բաբուլասը քամի որդի էր, մայրը քրիստոնեայ: Եղեսիայի Ղրոգենէս եպիսկոպոսի մահից յետոյ՝ նրան յաջորդ ընտրուեց 412 թուին: 431-ին ներկայ է եղել Եղեսիայում՝ կրօնական ժողովին, խիստ հալածել է նեստորականներին, այրելով նոյն իսկ նրանց գլուխները, ունեցել է ընդարձակ դրական գործնէութիւն, թէև քիչ բան հասած մեղ, մեռել է 435 թուի օգոստոսին: Սրա և Ակակիոսի կեանքի ուսումնասիրութիւնը շատ հետաքրքիր համեմատութեան գծեր են տալիս Մաշտոցի կենսագրութեան համար: Մեզ համար այս բոլորից կարևորն այն է, որ 412 թուից առաջ չէր կարող պատահել Բաբուլաս եպիսկոպոսի եւ Մաշտոցի հանդիպումը Եղեսիայում: Բայց այդ հարկաւ կարող էր պատահել և 412-ից յետոյ:

7.

Հետեւե՛ք նորից կորիւնին: Մաշտոցը Եղեսիա աշակերտներին երկու խմբի է բաժանում. մի խումբը Եղեսիայում ասորերէնի դպրութեան է տալիս, իսկ միւս խումբը Եղեսիայից ուղարկում է Սամոսատ քաղաքը յունարէնի վարժուելու: Սամոսատը Եղեսիայից ոչ շատ հեռու արեւմտահիւսիս, Եփրատի աջ ափին է: Ինքը Մաշտոցը դեռ Եղեսիայումն է, և ահա այս քաղաքումն է տեղի ունենում Մեսրոպեան գրերի գիւտը: Եւ այնպէս բազում

աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց
օճան ինչ գտանելոյ, որում եւ պարգեւէր իսկ վիճակ յա-
մենաշնորհն (կամ յամենաշնորհօղէն) Աստուծոյ հայրական
չափուն ծնանել ծնունդ՝ նորոգ և սքանչելի՝ սուրբ աջովն
իւրով՝ նշանագիրս հայերէն լեզուին եւ անդէն վաղվա-
ղակի նշանագրեալ և անուանագրեալ (կամ նշանակեալ
անուանեալ) և կարգեալ, յօրինէր սեղորայիւք և կապօք
և ծայնատուր նշանօք (կամ նշանակօք)։ Եւ ապա հրա-
ժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց՝ հանդերձ օգնականօքն
իւրովք իջանէր ի քաղաքն Սամստացւոց, և այլն։ Ուրեմն
Մաշտոց եղբսիայում նոր և սքանչելի ծնունդն (Մեսրոպ-
եան գրեր) սեննալուց յետոյ է գնում Սամսատ, ուր և
Հռոմանոս ճարտար գրչի օգնութեամբ կատարելագործու-
թիւններ է մտցնում իւր գիւտի մէջ, «որով զամենայն
ընտրութիւնս նշանագրացն (կամ նշանագրոյն)՝ զնրբա-
գոյնն եւ զլայնագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն
և զկրկնաւորն (կամ զկրկնայաւրն) յօրինեալ և յանկու-
ցեալ, ի թարգմանութիւն դաճնային...»։ Այսպիսով Սա-
մսատն էլ իւր բաժինն ունի Մեսրոպեան գրի գիւտի մէջ,
և անշուշտ ոչ աննշան բաժին։ Թարգմանութիւնն սկսում
է Առակաց գրքից՝ «Իմաստութիւն և խրատ ճանաչել և
խմանալ հանճարի բաներ»։ Որի առաջին օրինակը գրուեց
Հռոմանոսի ձեռքով, պատրաստելով միանգամայն և հայ
ուսանողներից նոր գրերով գրողներ, «հանդերձ ուսուցա-
նելով մանկունս գրիչս նմին գալութեան»։ Այս բոլորի հա-
մար բաւական երկար ժամանակ էր հարկաւոր։

8.

Վերջապէս հասնելով մտադրուած նպատակին՝ Մաշտո-
ցը «բոլոր իւրայինների հետ» միասին Սամսատից վերադառ-
նում է Եղեւսիա, Ամիգ, և այդ քաղաքների իւր նախածանօթ
եպիսկոպոսներից էլ «աւետագիր» թղթեր առնելով դէպի
հայրենիք է ճանապարհ ընկնում և հասնում է նոր քաղաք—
Վաղարշապատ Վռամշապուհի... վեցերորդ տարին։ Ահա նո-

րից մի կասկածելի թիւ Բայց այս «վեցերորդ» ընթերցուածը շատ հին է և դժուար է փոփոխել կամ ջնջել: Բաբուլասի եպիսկոպոսութեան տարեթիւը պահանջում է, որ այստեղ լինի անպայման տասնաւոր թուական: Եւ միակ հաւանական է առանց վեցը ջնջելու աւելացնել միայն մի տառ և կարգաւ ԺԶ—16—վեչտասան: Այդպիսի մի սրբագրութիւն դեռ Չամչեանն է առաջարկել, թէ և նրա հայ գրի ամբողջ ժամանակագրական կառուցուածքը անընդունելի է: Միւս կողմից վեչտասանը բոլորովին տեղին է Վաւաչապուհի համար, որի մահը հարկադրաբար շատ հեռու չպիտի լինի այդ թուականից: Տեսանք, որ Վաւաչապուհի թագաւորութեան սկիզբը ընկնում է մօտաւորապէս հինգերորդ դարի սկզբին, նրա հինգերորդ տարին 405-ին, ուրեմն 16-րդ տարին՝ 416-ին կամ առ առաւելն մի կէս տարի առաջ, իսկ մահը նոյնպէս ոչ շատ հեռու այդ թուից: Վաւաչապուհից յետոյ կրկին անգամ թագաւորում է Հայաստանում Խոսրով 8 ամիս (Փարպ. 18), յետոյ Սասանեան Շապուհ, որի մահը յամենայն դէպս 420 թուականից այն կողմը չենք կարող տանել: Այսպիսով բոլորովին ապահով է դառնում այս ԺԶ (16) ընթերցուած: Ինչ յաջողուեց գտնել Կորիւնի մեծ հատուածներ երկու բաւական հին ճառընտրում (n° 681, n° 672 գ. ց. տես դրանց մասին Ագաթանգեղոսի յառաջաբան, էջ ԽԵ—ԽԷ) որոնցից մէկում ճիշտ այս «վեցերորդ» բառի առաջ տողի մէջ դատարկ տեղ է թողել ուշագիւր գրիչը, որով և հաստատուում է, որ իսկապէս «վեցը» պակասաւոր թիւ է և պիտի ուղղուի ԺԶ—վեչտասան:

Առանց աւելի մանրամասնութեանց մէջ մտնելու՝ Մաշտոցի Ասորիքում գործնէութիւնը դնում եմ 412 մարտ—416 մարտ, մի քառամեակ, երբ հայ նաւասարդի 1-ը ընկնում է օգոստոսի 15-ին: Հայ տարու սկզբից չեմ հաշուում, այլ նահանջից նահանջ, պատճառաբանութիւնը թողնելով ուրիշ տեղի:

Այդ քառամեակում իրողութիւնները դասաւորուած են հետեւեալ շարքով՝

1. Մաշտոցը մեծ պատուով ընդունում է Բաբուլաս եպիսկոպոսից Եղեսիայում:

2. Հետո տարած աշակերտները երկու խումբ է բաժանում, մի խումբը թողնում է Եղեսիայում՝ ասորերէնի պարագելու, միւս խումբը Սամսատ է ուղարկում (— գումարէր- տես Նորայրի գեղեցիկ քաջատրու թիւնը «Քննասէլ» պրակ Ա. էջ 12—17) յունարէնով զբաղուելու:

3. Եղեսիայում Մաշտոցը գտնում է իւր գրերը, որոնք արդեօք թաղորովին նոր էին, թէ Դանիէլեան գրերի կատարելագործուած ձևափոխութիւն, այդ չքննենք: Բայց տեսանք վերևում իմ մէջ բերած մի նորագիւտ ընթերցումովից, որ Մեսրոպեան տառերը «ձայնատուր նշաններ, կամ նշանակներ» ունէին, օրօնցից երեւի զօւրկ էին Դանիէլեան գրերը:

4. Մեսրոպեան գրի գիւտից յետոյ միայն՝ Մաշտոցը հանապարհ է ընկնում Սամսատ և այդ քաղաքում՝ Հոռփանոսի օգնութեամբ նորից դասաւորում է իւր գրերը, անշուշտ ինչ ինչ փոփոխութիւններ անելով, և ձեռնարկում է Առակաց գրքի թարգմանութեան, որի Հոռփանոսի ձեռքով գրուած օրինակով և իւր աշակերտներից պատրաստած՝ նոր տառերով գրողներով, «գրիչներով», ըստ մերայինների հետ վերագառնում է Վաղարշտպատ 416 թուին:

9.

Ամփոփենք ասածներս:

Չեմ ընդունում, որ 405-ը (կամ ինչպէս ուրիշներին հաճելի է՝ 404, 406) Մեսրոպեան տառերի գիւտի թուականն է: Այդ միմիայն Դանիէլեան տառերի Վաղարշապատ բերուելու թուականն է և սկիզբն հայ տառերի գիւտի աշխատութիւնների, ուրեմն և իրաւամբ՝ ընդհանրապէս գրի գիւտի սկզբնաւորութիւն համարուած:

Բաբուլասի հետ Մաշտոցի հանդիպումը Եղեսիայում 412-ին էր ամենականութեւն Բաբուլասի եպիսկոպոսութեան առաջին տարին սկսւում է՝ 411 սեպտ.—412 սեպտեմ-

բերի միջև ընկած, (ասորական տարի) մի որ և է ամսից, որը մեզ անձանօթ է։ Այդ թուականից առաջ, մեր ունեցած տեղեկութիւնների հիման վրայ, անհնար է դնել Մեսրոպեան տառերի գիւտը։ Թերևս այդ գիւտը ասորական հետեւեալ տարումն է (412 սեպտեմ. — 413 սեպտ.), բայց հաւանօրէն ոչ դրանից աւելի ուշ, որովհետեւ ժամանակ պիտի թողնել և Սամոսատում կատարուած Մաշտոցի գործնէութեանը, որի մասին խօսեցանք արդէն։

Ուրեմն ստանում ենք հետեւեալ ժամանակագրական թուերը.

Սահակի մահը 439-ին, սեպտ. 7. հինգշաբթի.

Մաշտոցի մահը 440-ին, փետր. 17. շաբաթ.

Գրի գիւտի սկիզբը. այն է՝ Դանիէլեան գրերի Վաղարշապատ բերուելը, Մաշտոցի մահից 35 տարի առաջ, «405 թ. 25 փետր.»

Մաշտոցի հանգիպումը Բաբուլառ եպիսկոպոսի հետ Եդեսիայում ոչ կանուխ 412 թուականից։

Մաշտոցի վերադարձը Եդեսիայից՝ 416-ից ոչ ուշ.

412—416 քառամեակը բուն Մեսրոպեան տառերի գիւտի և կատարելագործութեան ժամանակն էր։ Այդ քառամեակի սկզբներին է ընկնում Մեսրոպեան տառերի գիւտը։

Վառձապուհը գեռ կենդանի էր երբ Մաշտոցը Ասորիքից վերադարձաւ, և նրա թագաւորութեան 16-դ տարին էր, որ դարի սկզբից հաշուելով, 415—416 թուականին է ընկնում մօտաւորապէս, դրանից յետոյ պիտի բաւական միջոց ունենալ տեղաւորելու համար Վառձապուհի մահը. Խոսրովի կարճատեւ թագաւորութիւնը և Շապուհ Սասանեանի քառամեայ (ըստ Խորենացու) իշխանութիւնը՝ մինչև 420, (հմտ. Նեօլդըկէ)։

10.

Ինչ համար շատ հասկանալի է, որ այսպիսի մի թեթեւ ուրուագծով անհնար է բոլորովին խախտել մինչև

այժմս իբրև հաստատուն ընդունուած թուերը և համա-
մոզումները: Մեծ է իներցիայի ոյժը և անշուշտ կունե-
նամ ընդդիմախօսներ: Այդպիսիները քանի շատ այնքան
լաւ: Իմ ըմբռնումով Գրի գիւտը երկար տեական տքնու-
թիւնների արդիւնք է: Առնուազն 12 տարի քաշեց այդ
աշխատանքը՝ 405-ից մինչև 416, 412-ին, կամ այս թուին
շատ մօտ է ընկնում այն կարևոր մոմէնտը՝ երբ Մաշտոց
եղեսիայում, Ասորական գիտութեան կենդրոնում, կատա-
րեց իւր մտաւոր ճնորոգ և հրաշալի ծնունդը, որ ահա-
գին նշանակութիւն պիտի ունենար ոչ միայն Հայերի, այլ
և մեր դրակից և ցեղակից ժողովուրդների՝ Վրացիների և
Աղուանների համար:

Գալուստ Տէր Մկրտչեան

7 Մայիս.

